

DO ENXEBRE Ó BRAVÚ¹

Anxo Tarrío Varela
Universidade de Santiago
de Compostela

A reflexión sobre o *enxebri*smo (termo só en parte equivalente ó de *casticismo* doutras áreas culturais, en concreto da española) ofrece a posibilidade de sistematizar algunhas ideas, en tanto en canto é posible que precisamente detrás do concepto se agoche un dos debates que, explicitamente unhas veces, tacitamente outras, máis dialéctica xerou nalgún momento da nosa Historia. Doutra banda, quizais mesmo hoxe en día, baixo outras formulacións, siga a estar latente ese debate, por iso cómpre tentar achegarse a el con disposición analítica, pois pode ser importante non só para a normalización definitiva da nosa cultura senón tamén, en gran medida, para o futuro de Galicia e para o modelo de sociedade que forzosamente temos que deseña os galegos.

Como hipótese de traballo, coidamos que detrás do termo e do concepto de *enxebre* e da súa familia léxica (*enxebri*smo, *enxebremente*, *enxebreza*, etc.) existe unha serie de oposicións binarias

resultantes dunha tensión dialéctica que informou o proceso de formación da Galicia contemporánea, dende aproximadamente 1840 ata os nosos días, e incide especialmente no complexo problema da conciencia identitaria dun país que atravesou por unha longa etapa (non menos de catro séculos) de desvertebración, de precaria autoestima, de descoñecemento de si mesmo e de indefinida posición perante o resto da Península Ibérica. Son oposicións do tipo *rural/urbano*, *tradición/modernidade*, *conservador/progresista*, *periferia/centro*, *dentro/fóra*, *propio / alleo*, *nós / outros*, *Atlántico / Mediterráneo*, *Galicia / España*, *Galicia / Europa*, *galego / portugués*, *galego / castelán*, etc.

Doutra banda, o feito de que nos últimos anos fose collendo forma e alcance estéticos, mesmo con posibilidades de se converter nun discurso ideolóxico-antropolóxico da modernidade galega, algo en principio tan aparentemente rexoubeiro e lúdico como é o

¹ Unha primeira redacción deste traballo viu a luz, baixo o título de "El *enxebri*smo en la literatura gallega de los siglos XIX y XX", en Ana-Sofía Pérez-Bustamante Mourier e Alberto Romero Ferrer (Eds.) *Casticismo y Literatura en España*, Cuadernos Draco nº 1, Cádiz, Servicio de Publicaciones, Universidad de Cádiz, 1992, pp. 207-235, libro no que se recollen os froitos dun curso de verán convocado baixo ese título.

movemento *bravú*, co seu (¿só retórico?) *orgullo aldeán do heavy de cortello*, e coa súa oposición explícita ó mundo urbano e capitalino, polo que se refire, cando menos, á creatividade², obriga a pensar se non haberá que ir encadrelando un problema co outro e tratando de lle tirar rendemento teórico e dialéctico á oposición *enxebre / bravú*, nun momento en que a ósmose *cidade-aldea*, comezada xa na década dos sesenta pero moi acelerada e avanzada nas súas consecuencias de estandarización da vida nesta fin de século, semella ir definindo e perfilando algo que se aproxima á consideración de Galicia como aquela *cidade xardín* (por máis que agora ben deteriorada urbanisticamente) que soñaran os devanceiros do pensamento galego e que quizais condicione en moitos sentidos o futuro do País. Pero iso é algo que non se poderá facer neste pequeno traballo como non sexa o referido ó primeiro dos elementos enfrontados: o *enxebre*.

De momento, pode ser rendible a varios efectos deixar rexistrado o proceso da paulatina e práctica desaparición do uso da familia léxica do *enxebre* dende a profusión con que se empregou na segunda parte do século XIX e primeiro tercio do XX, como imos ver, ata hoxe en día, cando podemos dicir que, despois de estar ausente varias décadas dos paradigmas de escritura en xeral, parece que empeza a ser desprazado (¿substituído dialecticamente?) dende principios

da derradeira década do século que agora rematamos polo termo e polo concepto de *bravú*, centro, este, dunha constelación léxica que haberá que estudar porque conforma todo un movemento estético (musical e literario, polo de agora e nesta orde), aínda en estado magmático-conceptual, que non embarcantes naceu oportunamente para cubrir, mesmo con certas posibilidades epistemolóxicas, unha realidade que quizais se nos estivese escorrendo das mans dende unha intencionalidade analítica da modernidade galega.

A tarefa é moi traballosa e complexa, pois habería que ir consultando as diferentes etapas e períodos e tratando de ver cómo se revisten os conceptos e qué oposicións dialécticas poñen en funcionamento. Neste traballo tan só se afrontará un primeiro achegamento ó *enxebre* tal e como nolo pode propiciar a observación dalgúns textos literarios e ensaísticos, e deixarase á parte o referido ó *bravú*, que haberá que retomar no seu tempo para ver as súas manifestacións, diferencias e alcances. Por iso o lector debe consideralo que aquí se contén como un avance de algo que no seu día tal vez se converta nun estudio máis amplo e organizado.

Entrando xa no problema concreto que debe ocuparnos agora, coido que cómpre, antes de nada, explicar un pouco qué significados posibles ten o

² "Os heavies da capital arman conxuntos, os heavies da aldea crean estética", segundo a opinión dun dos máis cualificados teóricos e prácticos do *Rock Bravú*, Xurxo Souto, autor de *A tralla e a arroutada*, todo un manifesto *bravú* (Vigo, Edicións Xerais de Galicia, col. Ferros, 1995, p. 26). Vid.. F. Martínez Bouzas, "(Febre) filosofía bravú", *O Correo Galego*, "Revista das Letras", nº 84, 30-XI-1995; Teresa Monteagudo, "Tokos de Xurxo Souto", *El Correo Gallego*, "Edición 7", 17-XII-1995.

termo *enxebre* e cómo podemos aplicalo ós estudos culturais de xeito que nos proporcione un rendemento conceptual aceptable.

Os dicionarios galegos modernos, que dan as acepcións seguintes: 1) *Puro, simple, sen mestura*. 2) *Separado, escolleito*, rexistran para *enxebre* a hipotética etimoloxía de *exseparare*³, que parece máis verosímil cá de *insipidus*⁴, que vén manexándose dende Sarmiento ata hai uns anos e que aínda rexistran algúns dicionarios⁵.

Efectivamente, no século XVIII o Padre Sarmiento⁶ preocupárase pola palabra *enxebre* en estudos de campo que aínda hoxe gardan moito valor polo seu rigor e seriedade. Así, informa o sabio bieito que esta voz “úsana en la provincia de Pontevedra para *insipido* o para decir que se está en ayunas”.

No dicionario de Cuveiro Piñol⁷ lese:

Este adverbio⁸ es casi intraducible; se usa para manifestar pureza o cosa así, v.gr.: ‘este pan no tiene mezcla’, ‘este

dinero está intacto o enxebre’, ‘aquel está aún en ayunas’, etc. Sirve también para demostrar impunidad, p. ej.: ‘fulano hizo tal delito o falta y está aún enxebre’, etc.

No noso século, personalidades como Dámaso Alonso⁹ e Xosé Luís Pensado¹⁰ fixeron novas achegas e emitiron hipóteses acerca da súa etimoloxía. Rexistráronse significados curiosos e por veces contrarios, como *eslamiado, a xaxún, forte, o mellor*, pero tamén *moi malo*, etc. A acepción máis común refírese ó que é *puro, sen mestura, xenuíno, escolleito, único, selecto, separado, limpo, lexítimo*, etc.¹¹

Pola autoridade canonizante que encerra haberá que rexistrar finalmente o que figura no *Diccionario da Real Academia Galega*¹²:

1. Sen máis nada, sen mestura. *¿E logo cóme-la carne enxebre; non botas unhas patacas ou unha pouca verdura?* SIN. **só**. *Utilizou fertilizante enxebre e houbo queima-la plantación*. SIN. **puro**. 2. Que é característico e propio dun país ou dunha rexión e que non está falseado, deformado ou mesturado con nada alleo. Fala un galego moi enxebre. SIN.

3 Cf. *Diccionario Xerais da lingua*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia, 1986.

4 Xa criticada por Dámaso Alonso en 1948, nun artigo publicado nos *Cuadernos de Estudios Gallegos* e reproducido nas súas *Obras Completas* (vid. *infra*, nota 7).

5 Cf., por exemplo, Isaac Alonso Estravis (dir.), *Diccionario da lingua galega*, 3 vols., Madrid, Alhena Ediciones S.A., 1986.

6 Cf. José Luis Pensado, *Fr. Martín Sarmiento, “Catálogo de voces y frases de la lengua gallega”*, edición e estudo por — —, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1973.

7 *Diccionario gallego-castellano*, Barcelona, 1876.

8 Xa Dámaso Alonso advertiu que nos exemplos que proporciona Cuveiro a palabra en cuestión é un adxectivo, non un adverbio.

9 Cf. “Enxebre”, en Dámaso Alonso, *Obras Completas*, Madrid, Gredos, 1972, vol. I, parte II: “Del occidente peninsular”, pp. 293-314.

10 “Perfiles románicos del léxico gallego”, en *Verba*, 5, 1978, pp. 78-82 para o problema que nos interesa.

11 Cf. o *Diccionario de sinónimos da lingua galega*, Vigo, Galaxia, 1997, que nos ofrece tamén unha acepción adverbial algo curiosa e tamén sospeitosa: “En abundancia (*Hoxe hai xoubiñas enxebre*)”.

12 Vigo, Galaxia, 1ª ed., novembro 1997.

castizo. Costumes enxebres. CF. auténtico, puro, típico, xenuíno.

Ademais este *Diccionario* recolle acepcións que xa vimos máis arriba: “**Estar enxebre.** Estar en xaxún. *Xa son as once e media e eu aínda estou enxebre.* SIN. *Estar en xebre*”.

Pero para os nosos obxectivos coido que estas palabras de Dámaso Alonso son fundamentais:

Sólo en el “Vocabulario Castellano-gallego”, al fin del (...) *Diccionario* de Carré, nos encontramos a *enxebre* como traducción de la palabra castellana *castizo*. No he seguido la historia del nacimiento y fijación de este último significado. Sería interesante: porque este concepto de ‘castizo’, de ‘gallego neto, a machamartillo’, favorecido por corrientes de todos conocidas, repetido por la literatura, es el que en los círculos literarizados, domina hoy en la voz *enxebre*, el que la carga de sentimiento, como algo peculiar, y el que (lo mismo que ya ocurrió con *soidade*, *morriña*, etc.) ha hecho que *enxebre* haya comenzado a ser conocido fuera de sus límites regionales y haya sido empleado algunas veces por escritores castellanos, aunque, claro está, referido a Galicia. Y,

*sin embargo, es un sentido literario; no asoma casi nunca en los medios verdaderamente rurales y menos contaminados*¹³.

Xa que logo está claro que do que temos que falar aquí non é das acepcións e significados que a palabra *enxebre* coñeceu ó longo da súa historia e nas diferentes latitudes xeográficas, senón do seu significado ideolóxico e literario, pois dáse o caso que a utilización que dela se fai na literatura case non se rexistra xa na fala espontánea.

Podemos dicir que, en termos xerais e nesta acepción literaria, *enxebre* vén dici-lo mesmo que *castizo* en castelán¹⁴, palabra que tamén pertence ó patrimonio común do galego, anque é menos utilizada por pruritos de diferencialismo respecto daquela lingua. É dicir que, en principio, *enxebre* di aproximadamente o mesmo que *castizo* nas dúas primeiras acepcións que rexistra o DRAE¹⁵ ou, por exemplo, Unamuno no seu coñecido ensaio acerca deste concepto (1895)¹⁶:

Castizo, deriva de casta, así, como casta, del adjetivo casto¹⁷, puro. Se aplica de ordinario el vocablo casta a las razas o variedades puras de especies animales (...) sin mezcla ni mestizismo alguno. De

13 Efectivamente, no *Diccionario Galego-Castelán e Vocabulario Galego-Castelán* publicado por Leandro Carré Alvarellos en dous tomos entre 1928 e 1931 (eu consulto o único tomo en que saíu a 2ª ed., A Coruña, Imprenta e Papelería Zincke Hermanos) figura *Castizo* como equivalente de *enxebre*, na páxina 523. De non mediar outra indicación, en adiante entenderase que a tipografía en cursiva que aparece nas citas textuais é miña.

14 Mesmo aparecen as dúas palabras xuntas como sinónimos. Así, nunha recensión aparecida en *O Tío Marcos da Portela* (3ª Época, Parrafeo nº 34, 7-VII-1918) sobre un poeta moi coñecido naquel entón pero de escaso interese literario, lemos: “Xavier Prado é un ourensano *enxebre* que, con toda a socarrona gracia d’a sua terra, figo (sic) popularísimo o pseudónimo de *Lameiro*, pósto ó pé de churrusqueiras parolas n-o *castizo* semanario ourensano *O Tío Marcos da Portela*”.

15 “1. De buen origen y casta. //2. Aplícase al lenguaje puro sin mezcla de voces ni giros extraños”.

16 “En torno al Casticismo”, en Miguel de Unamuno, *Obras Completas. Ensayos*, t. I, Madrid, Aguilar, 1951.

17 Ana Sofía Pérez-Bustamante Mourier ten posto de manifesto as súas dúbidas acerca da verosimilitude desta teoría, pois *casto*, segundo ela, dificilmente pode relacionarse con *castizo*. Vid. “Cultura popular, cultura

este modo, castizo viene a ser puro y sin mezcla de elemento extraño.

Polo tanto, dende o punto de vista da (escasísima) utilización do vocábulo na fala común non hai maiores problemas. Agora ben, cousa moi diferente é entrar no terreo da súa utilización no discurso literario, ideolóxico e político, pois aquí atopámonos, curiosamente, cun fito dialéctico que informa gran parte da historia contemporánea de Galicia. Podemos dicir que moitas tensións do panorama ideolóxico galego teñen a súa fonte primeira nos matices que se lle dean ó termo ou, no seu defecto, ó concepto do *enxebre*. Un concepto que, en boa medida, chegou a confluír co de *galeguidade* ou *lexitimidade nacionalista*, toda vez que, como imos ver máis adiante, o termo, de seu, tendo pasado primeiro por unha evidente difuminación dos seus perfís e posteriormente por un proceso de pexoración conservadora e ruralista, foi erradicado practicamente do vocabulario cultural e político para ser substituído por fórmulas perifrásticas máis acordes cos discursos da modernidade. De tódolos xeitos, cómpre ter moi presentes as palabras de Dámaso Alonso que

reproducimos antes. Sobre todo as que subliñamos: *Y, sin embargo, es un sentido literario; no asoma casi nunca en los medios verdaderamente rurales y menos contaminados.*

Neste punto coído que é totalmente necesario facer algunhas reflexións sobre do proceso de formación do nacionalismo galego, pois nese proceso, ata hai ben poucos anos, a literatura tivo un papel fundamental e, á súa vez, resultou condicionada e influída polas sucesivas etapas que ese proceso coñeceu. É dicir, que existe unha imbricación evidente entre a maduración e complexidade da teoría política nacionalista e a conseguinte maduración e modernización das poéticas literarias galegas. O cal non quere dicir que os escritores galegos se sometesen sempre, á hora de crear, a necesidades alleas á súa vontade artística ou a obxectivos desviados do puramente literario. Polo contrario, quizabes o máis escolleito e aproveitable do panorama literario galego se deba a quen ten feito caso omiso de consignas e encargos. Pero o certo é que, nun grao maior ou menor, sempre o escritor galego destes dous últimos séculos se viu condicionado pola

intelectual y casticismo", en Ana-Sofía Pérez-Bustamante Mourier e Alberto Romero Ferrer (Eds.) *Casticismo y Literatura en España*, cit., pp. 125-162. Non obstante, o latín *castus* é a etimoloxía que dan, por ex., o *Diccionario da Real Academia Española* e o *Diccionario Xerais da Lingua* e, por outra parte debía ser unha idea abondo estendida entre os homes da Xeración do 98, pois Antonio Machado, nun poema titulado "Las encinas" (de *Campos de Castilla*, poemario de 1912), no que trata das esencias castelás, di: "Ya bajo el sol que calcina, / (...) / impasible, casta y buena, / ¿oh tú, robusta y serena, / eterna encina rural", onde todo parece indicar que o adxectivo *casta* connota tamén a calidade de *castiza*. Por outra parte, tamén en galego, igual que no portugués, existen o substantivo *castizo* (port. castiço) e o verbo *castizar* (port. castiçar), en sentidos ben opostos ó que *casto* implica, pois un *castizo* é un porco semental e *castizar* é o verbo correspondente á acción de levar a cabo o *castizo* o seu traballo, polo que as dúbidas de Pérez-Bustamante parecen razoables. De feito, o mesmo *Diccionario Xerais da Lingua* rexistra a palabra *caste* e faina proceder do gótico 'Kasts' (= raza), co que xa estamos máis no camiño que convén a *castizo*, que procederá de *caste*, para o galego e portugués, e de *casta*, para o castelán, e ambos a dous dese gótico 'Kasts'.

súa pertenza a un país que se sente diferente e que dende mediados do XIX está encirrado en se facer respectar e en mante-la súa personalidade no mapa europeo.

Deste xeito comprenderase mellor non só o que dende un punto de vista estrictamente estético-literario pode significalo *enxebriismo* senón tamén a transcendencia que chegou a alcanza-lo concepto na dinámica cultural e política da historia moderna de Galicia.

Cando sobre mediados do século XIX se inicia o proceso de recuperación de Galicia como país que necesitaba retoma-la súa conciencia de ser e de existir diferentes, despois do longo período de prostración que supuxeron os denominados *séculos escuros*, os protagonistas motores desa renacencia, normalmente pertencentes á pequena burguesía ilustrada ou, en ocasións, á pequena aristocracia rural (*fidalgúia*)¹⁸, atopáronse con que estaba todo por facer e con que tiñan que construír un discurso ideolóxico no que se perfilase Galicia como unha entidade diferenciada no contexto ibérico, con valores, cultura, costumes, historia, etc., propios e de carácter irrenunciable.

Conscientes de que Galicia tivera un tratamento equiparable ó dunha colonia a onde se vai espoliar, a extraer materias primas, a desvia-lo aforro cara a outras rexións de España, a obrigar á

emigración, etc., sen contrapartidas de desenvolvemento a cambio, ese discurso ideolóxico (cada vez máis político) tiña que se elaborar sobre a base de retomar un pasado anterior ó proceso de “colonización” no que supostamente Galicia se comportaba como un reino independente fronte ó resto dos reinos ibéricos. Como ocorre sempre nestes procesos e noutros semellantes de lexitimación de aspiracións, a construción argumental houbo que ciméntala enfaticamente nas diferencias, reais ou inventadas, que se fan detectando como positivas na análise das posibilidades. E entre os elementos máis socorridos estivo sempre (cando menos polo que se refire á historia europea) a procura do mito da antigüidade como lexitimadora básica. Pensemos, sen ir máis lonxe, na elaboración das crónicas reais con que as monarquías europeas se dotaron de ascendentes remotos de prestixio que chegaban mesmo ata os paraísos bíblicos.

A este respecto, a crenza nas orixes celtas, sobre as que, como se sabe, disputaron varias nacións europeas dende o século XVII, foi a que se conseguiu que enraizase, mesmo popularmente, na Galicia do XIX para dota-la *raza* dun *pedigree* sobre o que inicia-lo necesario proceso de autoestima que erradicase a evidente autofobia definidora dos galegos. A cousa deu os seus froitos e os lexitimos, rigorosos e serios intentos que

18 O século XIX coñeceu a desaparición desta aristocracia como tal, pois o *fidalgo* empezou a practicalo absentismo do medio rural para adquirir cada vez máis hábitos urbanos, abandonando a administración dos seus *pazos* en mans de logreiros que, en moitos casos, provocaron a súa ruína. Ramón Otero Pedrayo (1888-1976) foi o gran nostálgico desta nobreza rural e soubo erguer acta da súa decadencia e/ou degradación en numerosos escritos.

a moderna historiografía fai por desmonta-lo mito non consegue erradica-lo convencemento entre os galegos de a pé de que Galicia, a súa cultura, os seus costumes e os seus habitantes responden en todo ou en gran parte a un fondo racial e étnico esencialmente céltico. É dicir, que o celtismo funciona á perfección como un *ideoloxema* e os discursos galeguista e nacionalista de agora mesmo, sen alimentalo, tampouco non poñen esforzo ningún en contradicilo.

Doutra banda, unido ó feito de que fose no eido rural onde se conservou o idioma (toda vez que o castelán foi converténdose na lingua das urbes, do prestixio social e da prosperidade económica), e debido ó evidente carácter conservador que tódalas sociedades agrarias posúen, é comprensible que, propiciado ademais polo clima romántico do momento, se contemplase o mundo rural como o espacio no que as *esencias* e costumes máis propios do pobo galego encontraran garantías de puridade e conservación.

Xa chegados a este punto, podemos ir albiscando que, nun principio, o *enxebre* era aquilo que respondía ó modelo de vida do ámbito rural, onde se localizaba o *pobo galego* por antonomasia na súa puridade céltica. Non é de estrañar, polo tanto, que ó tratar de construír unha literatura nacional se botase man, en primeiro lugar, dos fondos lingüísticos e etnográficos, para dar lugar a unha literatura costumista consonte coa moda estendida por toda a península da man do romanticismo. A descrición de festas,

romarías, angueiras agrícolas, etc., é dicir, a descrición do xeito de vivir *popular* que tantas páxinas deu, por exemplo, á literatura romántica española, enchen boa parte das páxinas escritas en galego na segunda metade do século XIX e das tres primeiras décadas do XX. Mesmo escritores de personalidade acusadísima e que hoxe se recoñecen na literatura universal tiveron que axustarse a esa esixencia folclorizante. E así, por exemplo, Rosalía de Castro, nos seus *Cantares gallegos*, un libro escrito con intencións que van máis alá das puramente costumistas e que ten moito de literatura reivindicativa e de denuncia, incorporou moitos ingredientes deste tipo. En efecto, nas palabras limiares que Rosalía puxo ó seu poemario, podemos ler:

(...) atrevínme á escribir estos cantares, esforzándome en dar á conecer como algunhas d'as nosas poéticas costumes inda conservan certa frescura *patriarcal e primitiva*.

É dicir, se lemos ben, que aínda conservan pureza incontaminada e, xa que logo, *enxebre*.

Ata aquí, polo tanto, *case* podemos dicir que a literatura galega do *enxebre* camiñou paralela á súa homóloga española do *casticismo*, se disimulamos cuestións de cantidade, como é lóxico, e certos matices ideolóxicos.

É nos anos centrais do *Rexurdimento* cando podemos rexistrar unha aceptación máis xeneralizada dese tipo de literatura e unha vixencia máis coherentemente estendida do termo

O TIO MARCOS D' A PORTELA

Os mandamentos d' Marcos
fora d' airexa, son seis:
facer á todos xusticia,
non casarse con ninguén,
falar o gallego enxebre,
cumprir c' o que manda a ley,
loitar pol-o noso adianto
con entusiasmo e con fé,
vestir calzós e monteira
peromniá século amén.

T' fien os pobos a gale
nao seu linguaxe. Falar
falar chinzo a Clonza,
portugués, en Portugués,
catalán en Catalán,
e en Alemanía, alemán
coño a gallego d' agora
baixa vergenza llez da
falar a meliosa e dulce
fala que falan seus pais.

PARRAFEOS C' O POBO GALLEGO

Fundado por D. Valentín Lamas Carvajal

PARRAFEO TRINT' E CATRO	Ourense 7 de Xullo de 1918	TERCEIRA EPOCA
-------------------------	----------------------------	----------------

enxebre para se referir a ela e ó que se entendía propiamente por todo o pertencente ó ámbito do xenuinamente galego. Se abrimos por calquera páxina algunha das publicacións periódicas que por aquel entón viron a luz na lingua do país, veremos que o adxectivo *enxebre* prolifera dun xeito asombroso para se referir ó que se entendía como propiamente galego.

Así, por exemplo, *O Tío Marcos da Portela*, que fundara Valentín Lamas Carvajal en 1876, a partir da segunda etapa tiña como lema na portada, acompañando o debuxo do paisano vestido co traxe tradicional¹⁹ co que se identificaba a publicación, os seguintes versos:

Os mandamentos dó Marcos
fora d' airexa, son seis:
facer a todos xusticia,
non casarse con ninguén,
falar o gallego enxebre,
cumprir c' o que manda a ley,
loitar pol-o noso adianto
con entusiasmo en con fé,
vestir calzós e monteira
peromniá século amén.
(A cursiva é do orixinal)

Vemos que, canda o mandato de fala-la lingua *enxebre*, aparece o mandato de vesti-lo traxe tradicional (cirolas e monteira), é dicir, o traxe *enxebre*. Pero ademais deuse naquel momento unha identificación entre o *enxebre* e os

¹⁹ Na segunda etapa da revista o paisano do debuxo ve incrementada a súa indumentaria coa *coroza*, prenda que define así o *Diccionario da Real Academia Galega*: "Capa con carapucho confeccionada con palla de centeo ou con xuncos, utilizada para protexerse da chuvia".

estratos máis indixentes da sociedade rural. Nese mesmo periódico podemos ler como definición do galego *enxebre* algo como isto²⁰:

O Tío Marcos da Portela (...) ven á ser pros gallegos enxebres, pr-os que moito traballan e comen pouco, pr'os que en loita constante co-a terra, viven co-a aixada n-a mau é c'ó suor n-a testa (...) (para) aqueles que inda non renegaron d'as suas costumes, os que aman as tradiçôs d'os seus ascendentes, os que teñen á gala falar n'a dulce e melosa fala d'os seus pais (...).

Certamente, xa naquel intre, se nos fixamos na práctica poética e nos textos teóricos sobre *rexionalismo*, houbo de feito dúas actitudes ben diferentes: a daqueles que non querían limita-las expresións “do galego” ó puramente rural e costumista, ó celta e druídico, e a daqueles que só admitían o rural e costumista como verdadeiramente representativo do ser galego. Dende logo, os *enxebristas* tiñan ó seu favor, non só a inercia romántica de sobrevaloración do popular senón tamén as esixencias verosimilistas do movemento estético realista, que apoiaba implicitamente o feito de que a lingua galega, falada fundamentalmente no eido rural, vehiculase, así mesmo, na súa expresión literaria, realidades pertencentes a ese medio.

Pero a práctica poética da Rosalía de *Follas novas*, tan diferente da de *Cantares gallegos*, así como a de Eduardo Pondal, Curros Enríquez e moitos outros, entre os que, como imos ver

despois, houbo quen protestou declaradamente xa naquel século polas limitacións temático-folclóricas a que algúns pretendían somete-lo idioma na súa expresión literaria, esa práctica e esas declaracións explícitas, repito, fálannos dunha problemática de fondo onde o enxebre, o xenuíno, o puro, etc., semellan someterse a unha dialéctica na que debía dilucidarse qué é o que cumpría entender cando se manexaban eses termos ou se facía referencia ás esencias da nación, da galeguidade ou do habitante xenuinamente galego. Case lúen no patetismo as sentidas palabras de protesta que escribiu neste sentido Francisco Álvarez de Novoa nun coñecido ensaio que encabeza o seu libro *Pé das Burgas*:

- Ese conto non é galego- adoitan dicirlos escasos escritores rexionais que fan prosa, algúns críticos *chuchumecos*, non tendo cousa mellor de que botar man. -¿Por que non é galego?- preguntarédeslles vós: e eles por toda resposta diranvos: -Porque non, porque non é *enxebre* (...). Pois eles pensan que o voso conto non é *galego* porque non falades nel dunha esmorga, dunha lacoada, dunha vendima, dunha desfolla, dunha romaxe, dunha espadela, dunha malla, dunha muiñada, dunha rebolada; porque non falades do que vai para as Américas e chora no vapor e morre no estranxeiro, do que ten a casa sen tellas e sen colmo e sen latas e non ten pan nin abrigo; porque non chamades a berros por Breogán e compañía e non vos sentides bardos nin celtas, porque non pedides que Galicia fuxa da nai España; por iso o voso conto non é

20 Cf. *O Tío Marcos da Portela*, “Os meus compañeiros de monteira”, Parrafeo primeiro, 2ª Época, Ourense, 4 de novembro de 1883, p. 1.

galego: se non se fai o conto por ese patrón vello, inservible, escalzado, cheo de mil remendos en forza de traello e levalo, o voso escrito desapregase da literatura rexional, e o voso conto é chatado de *exótico* (as cursivas están no orixinal)²¹.

De feito, tanto o autor das anteriores palabras coma outro dos prosistas do XIX, Heraclio Pérez Placer, habían abandonar moi novos a práctica da escritura en galego, desalentados quizais pola impenetrabilidade do canon establecido polos *enxebristas*²², sector este non doado de delimitar na súa pureza ideolóxica, por canto foi normal a escisión esquizofrénica de adoptar actitudes diversas segundo se tratase de cuestións estéticas (populismo *enxebriante*) ou político-sociolóxicas (ilustración, elitismo urbano). A este respecto é moi eloquente o recorte a que foi sometida unha carta que Eduardo Pondal dirixiu ós seus amigos coruñeses da *Revista Gallega* (Florencio Vaamonde Lores, Galo Salinas, Francisco Tettamancy, Uxío Carré Aldao e Eladio Rodríguez González) con motivo do décimo aniversario. A carta, que se inspirara nunha fotografía publicada na portada da mesma revista (nº 251, 11-marzo-1905) e na que figuraba o grupo en cuestión, é

reproducida respectando con bastante fidelidade o orixinal manuscrito do vate de Ponteceso, agás a frase en que este se refire a eles como “*enxebres*”²³.

Seguramente a preocupación de Unamuno polo tema do casticismo, aunque ten motivacións diferentes nun intre en que a crise colonial española e con ela a crise da propia identidade do ser de España era tema xa preconizador do 98, a outro nivel e con outros obxectivos, teñen algo que ver co problema paralelo no caso exclusivamente galego. De feito, Unamuno para remexer na esencia do “castizo” non se mergulla na literatura do xénero “chico” ou no costumismo superficial senón na literatura castelá do Século de Ouro e nos estratos profundos da historia de España, se non lin mal o profesor de Salamanca. O cal quere dicir que Unamuno pretendía habilita-lo termo *castizo* para enchelo dun contido cada vez máis ameazado de paifocadas e de banalidade.

Nas miñas investigacións, moi incipientes polo de agora, sobre o alcance deste problema do *enxebriismo*, non atopei aínda para o caso galego ningún traballo equiparable ó de don Miguel, un traballo, polo demais, abondo caótico, contradictorio (¡cómo non!) e pouco

21 Cf. Francisco Álvarez de Novoa, *Pé das Burgas*, edición e notas de Valentín Arias. Introducción de X. L. Méndez Ferrín, Vigo, Edicións Xerais de Galicia, 1988, p. 42.

22 Para unha aproximación á obra de Pérez Placer, vid. Heraclio Pérez Placer, *Obra narrativa en galego*, edición e estudio introductorio de Isabel Soto López, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, Centro “Ramón Piñeiro” para a Investigación en Humanidades, 1998.

23 A frase en cuestión dicía: “Bien, muy bien, por nuestros *enxebres*”. En cambio respectan outras que rezan así (aunque corrigindo a deficiente ortografía de *chaufeurs*, poñendo o dobre efe, tal e como llo solicita o propio Pondal): “Bien, por esa expresiva fotografía nocturna de los denodados *chaufeurs* (sic) del *match* intelectual de la pequeña patria” (...) Bien, muy bien, por nuestros *chaufeurs* (sic) intelectuales” Cf. Manuel Ferreiro, *Pondal: do Dandysmo á loucura (biografía e correspondencia)*, Santiago de Compostela, Liovento, 1991, pp. 213-214.

esclarecedor, do que a simple idea de se achegar ó problema é quizais o máis aproveitable.

Como é ben sabido, xa traspasada a barreira do XIX, a literatura galega entrou nun período de depresión no que, se disimulamos algunha firma importante, como a de Ramón Cabanillas ou Noriega Varela, os epígonos do folclorismo decimonónico camparon ó seu aire, sen oposición ningunha debido, entre outras cousas, ó clima francamente agrarista que informou os quince primeiros anos do século XX. E o protonacionalismo instintivo e infante das clases *ciudadanas* artesanais atopou en manifestacións folclóricas como o baile, o traxe e o canto “regionales”, ou no cadro de costumes, etc., un xeito elemental de expresala súa afirmación diferencial. E nesas mesmas manifestacións, a pouco desenvolvida burguesía galega, centralista, castelaniante e profundamente provinciana no seu mimetismo do madrileño, atopou, dunha banda, un xeito ou variante de exercitarse nos seus afáns filantrópicos e de deixar ceibe o seu sentimentalismo paternalista e, doutra, un xeito de realizar unha práctica asimilista dos discursos ideolóxicos molestos, provenientes de sectores políticos discordantes cos seus intereses e crenzas.

Así as cousas, cando no ano 1916 ten lugar o importantísimo acontecemento da fundación das *Irmandades da*

O enxebrismo como afirmación diferencial por medio do folclore.

Fala, o que atopamos é unha literatura as máis das veces superficial, cando non groseira, e numerosos grupos de *coros e danzas* cultivadores exclusivos dun folclore que nada tiña que ver cos programas tan ambiciosos e intelixentemente deseñados, en ocasións, polas mellores mentes do século XIX²⁴.

Con este pobre panorama, representativo agora do que se entendía por *enxebre*, encontráronse os xoves protagonistas do novo *Rexurdimento* que supoñían as Irmandades da Fala. O mérito destas institucións pode cifrarse, entre outros, no feito de ter sabido incorporar ás súas actividades a recoñecidas personalidades do mundo académico e cultural e aglutinar no seu seo a persoas de extracción social, económica e ideolóxica

24 Refírome a Antolín Faraldo, Manuel Murguía, Alfredo Brañas, etc., que puxeron a cimentación das dúas etapas previas ó Nacionalismo moderno: é dicir, a etapa denominada *provincialista* — que podemos considerar vixente entre 1840 e 1889— e o seguinte chanzo que se chamou *Regionalismo*, cun discurso que á altura de 1916 se sentiu como necesitado dunha revisión, pois fora asimilado xa polos partidos estatelistas con sucursais caciquís en Galicia, e que daría paso ó concepto e ó termo de *Nacionalismo*.

moi heteroxénea, mediante o ofrecemento dun norte común que se cifraba na rehabilitación de Galicia en tódolos seus aspectos e realidades.

Para os obxectivos deste traballo é precisamente esa heteroxeneidade dos irmandados un dato de grande interese, pois, ademais de se proxectar sobre os modelos de sociedade que propugnaban uns e outros e sobre as respectivas estratexias para conseguilos, esa heteroxeneidade, eses modelos e esas estratexias é doado detectalas na súa proxección sobre a práctica e a (escasa) crítica e teoría literarias que uns e mailos outros levaron a cabo.

Se xa vimos cómo no primeiro Rexurdimento do século XIX, sen mediar conflito real, podíamos distinguir matices na utilización do termo *enxebre* e no concepto do *galego*, ou da *galegitude*, tal e como se decantaban dos textos de creación e dalgunhas declaracións explícitas sobre a conveniencia ou non de se saír fóra do puramente costumista e ruralizante, agora o que atopamos é un debate dialéctico as máis das veces implícito nos diversos escritos públicos ou privados (epistolarios) pero tamén explicitamente posto riba da mesa nalgunhas ocasións, como veremos.

Ó meu parecer, os anos que máis nos interesa rastrexar, dentro deste período que abrangue de 1916 a 1936, son aqueles nos que a onda e os ecos dos movementos de vangarda europeos van arribando a Galicia, é dicir, os anos centrais do citado período que compoñen a década dos anos vinte, con expansións

cara a atrás e cara a adiante para cuestións puntuais. E coído que debe ser así porque, de non ter existido en Galicia unha confluencia tan afortunada de intelectuais, artistas, escritores, etc., como a que propiciaron as Irmandades, quizais a literatura galega non saíse do marasmo extremo a que a conducira un concepto do *enxebre* empobrecedor e superficial. O feito é que agora a literatura e a arte de Galicia teñen a fortuna de contar cun elenco riquísimo de nomes que ademais posúen unha boa e directa información do que ocorre en Europa, sen necesidade da intermediación do centro hexemónico cultural que ata entón exercera como tal Madrid. Algúns deles viaxaron a Europa con espírito crítico para tomar contacto directo coa realidade artística de Francia, Alemaña, Bélxica, Holanda, etc. E voltaban cos seus cadernos cheos de notas e opinións e coas maletas cheas de libros e de revistas de actualidade.

Pois ben, unha ollada a algunhas das publicacións periódicas máis importantes do momento e a algúns epistolarios, unida á observación de textos literarios concretos, proporciónanos abondo de elementos para ver cómo, pouco a pouco, o termo *enxebre* tivo que ir sendo evitado por parte dos ideólogos progresistas debido á hiperutilización (e conseguinte inutilización) que del se viña facendo nas publicacións máis conservadoras, máis superficialmente tradicionalistas e reaccionarias do panorama cultural galego.

Pero isto non quere dicir que os diferentes protagonistas dese panorama non seguisen a apostar pola súa idea e

polo seu ideal do que se debía entender realmente por *enxebre*, é dicir, polo que entendían como radicalmente representativo do ser galego e da esencia da galeguidade. E nese debate participaron todos aqueles homes que situaron as artes, o pensamento e a literatura galega en cotas que aínda hoxe están sen superar nalgúns aspectos.

Os epígonos do Rexurdimento decimonónico, cunha boa maioría de académicos á cabeza, con vocación hexemónica, tentaron bloquea-la circulación de novas ideas estéticas ou descualificalas xa nos seus primeiros gromos, dende as publicacións que controlaban. Eles continuaron a exercer nunha literatura totalmente obsoleta e trasnoitada, que vía nos autores do século XIX e nas súas facetas menos comprometidas e menos agresivas o cumio de tódalas posibilidades literarias para Galicia e os modelos que habería que invitar polos séculos dos séculos. Son eles, en definitiva, os que conseguiron inmobiliza-lo vocábulo *enxebre* ó aplicalo sistematicamente ó tipo de literatura que propugnaban.

Valentín Lamas Carvajal (1854-1906), personaxe digno de respecto noutros terreos pero algo menos no da literatura, segundo o persoal punto de vista de quen isto subscribe, foi para eles modelo, guía e mentor de todo bo quefacer galeguista e literario. Certamente, ninguén, mesmo os que lle recoñeceron o seu traballo á fronte de varias empresas xornalísticas sen estar de acordo con el

O Tío Marcos da Portela coa coroz na segunda etapa da revista do mesmo nome.

no modelo social e cultural que defendía, dubidou de que fora el “la voz y el quejido de la Galicia *enxebre*” (Antón Losada Diéguez), “el más *enxebre* de todos os poetas gallegos” (Marcelo Macías), “o máis *enxebre* dos cantores da nosa terra” (Eduardo Neira Mármol), etc.²⁵, pero detrás de moitas desas declaracións é doado albiscar unha utilización baleira e retórica da palabra *enxebre* que no fondo encerra una evidente descualificación no plano da estética e un reproche no ideolóxico e político.

Como mostra da opinión que a literatura defendida por esa liña de

²⁵ Cf. *O tío Marcos da Portela*, Parrafeo nº 32, 31 de mayo de 1918, dedicado á memoria de Valentín Lamas Carvajal.

enxebriño merecía a aqueles que eran máis sensibles á necesidade dun cambio, poden servir estas palabras de Victoriano Taibo, aparecidas no ano 1917, case simultaneamente nos periódicos *A Nosa Terra*²⁶ (que servía de órgano difusor do ideario das Irmandades da Fala) e (por raro que pareza, xa veremos por qué) *O Tío Marcos da Portela*²⁷. Palabras nas que convén advertir que aínda o campo léxico-semántico do *enxebre* aparece con posibilidades de rehabilitación para se referir a realidades totalmente opostas ó puramente folclórico e ruralizante:

Endeben e pra sorte das letras rexionales -ou nazonales galegas- qu' o mesmo dá- pol-as fragas da terra sagra sopran ventos tépidos d' arte, bon gusto e d' esgrevia peitosidade, que tanta falla nos facían.

A laxo do esquezo, n' un frolecemento de galanura e bon decire, caíu pra sempre riba das vellas cousas e das formas peifocas e rudas.

Morreu o astrakán e xa nos imos a facendo a fiare na roca da *enxebreza*, non o liño aspro y-enzoufado, cal se facía

n-outrora, senón as liñas morosas, sedeñas, que dando altor ás ideas, erguen-os pensamentos y-os sentimentos.

Morreu o astrakán. Mais as malas sementes ollecen de sócato en calquer terreo y-é mester facere a cotío a roza pra vere coma s'ergue ás turmas o fume da estivada. Qu' iste é un auto de fe ateigado de galeguismo no que todos debíamos desvafal-as nosas prumas y-a nosa estética pra incoutal-os cheiros do estrume e traguere a nosa literatura o que somentes é literario: os arrecendos sotis da vida *enxebre*, os pensamentos outos, as ideas afianzadas, os ulidos manseliños qu' a y-alma galega atesoura.

Deica o d' agora tívose de Galicia e das cousas galegas una idea baixa, cativa. E foi a literatura ca pruma esgallada da zafiedade (...) a que padeceu e sufriu resinaada o andacio pezoñento de tanto esquirtoire de *monteira, cirolas e estadullo*²⁸.

Pero o escrito continúa sen desperdicio para os nosos obxectivos, exclamando para poñe-lo dedo na chaga:

26 Números 28-29, 30 de agosto de 1917, pp. 5-6.

27 "Fala y-estética", *O Tío Marcos d'a Portela*, 3ª época, Parrafeo oitavo, 7 de xuño de 1917. Aquí, por gra-la de imprenta, aparece asinado Caibo no canto de Taibo.

28. Exactamente (e por iso dixen antes que me sorprendía o feito de que aparecese este artigo neste periódico) os símbolos en que se recoñecía o personaxe-logotipo de *O Tío Marcos da Portela*. As fotografías da época ofrécennos, en cambio, unha imaxe de Manuel Antonio, Castelo, V. Risco, Cuevillas, etc., próxima á do dandí. Risco, concretamente tiña sona en Ourense polo seu coidado no vestir. Estes homes tiñan de Galicia unha idea moi diferente á que ofrecía *O Tío Marcos da Portela*; mesmo o director do periódico se pronunciaba (cf. Parrafeo 9º, 21 de xuño de 1917) contra as modas do vestir que o progreso traía ás aldeas galegas (aunque polo medio diga algunhas verdades e algunhas cousas que a crítica actual á sociedade de consumo suscribiría) con palabras que hoxe se nos antollan como cargadas do máis puro estilo reaccionario: "Hirmaus labregos: n-a cibdá, como n-a cibdá; n-o agro, como n-o agro. Cando n'unha calzada d'aldea atopo c'unha mocifia co'a saya cinguida as pernas e calzada c'us zapañiños d'alto calcañár (aunque xa torto) que foron novos onte, e hoxe están cuase esnaquizados, fame o mesmo efeuto que si vira un pedreiro traballando vistido de levita (...). A figa que vos ha tragner

¡A gracia enxebre! ¡O humorismo típico! Eu conezo moi poucos esquirotos certamente graciosos e que sexan merecentes d'ise nome. Os outros, ¡malpocados!, non cheganon a conquiril-o, e quedanose en *jraceosos*²⁹: payasos indíxenas, histriós desleigados, que, trocando o traxe de clown pol-a vestimenta enlordada do esterqueiro, bailano a muiñeira no circo ecuestre do rueiro do señorío vilengo, vafúo, fofo e *y-achulado*. ¡Canto fixeno reir ô enxebrismo podre! (...) ¡Queren facere cómico o qu'ê fondonisimamente (sic) tráxico.

Isa literatura mecha, aldraxante e charramangueira, finouze (sic); y-é un deber enterral-os mortos (as cursivas son do orixinal).

Interesa moito esta última expresión por canto nos indica que, nestes momentos aínda era posible pensar nun *enxebrismo*, diríamos "san", "elegante", "progresista", etc., que respondese a unha concepción diferente da condición do galego. En efecto, o mesmo articulista, un pouco máis adiante, define e indica o procedemento de levar adiante ese *enxebrismo*³⁰:

a felicidade posible n-esta vida, é o traballo honrado, costante e intelixente, xunguido ón esprito d'aforro ben entendido. Hai que fuxir de canto non sexa ausulutamente perciso (...). O luxo é unha superfluidade que soilo convén teñan os ricos (...). Ademais, si o pensáramos ben, hastra nos aqueridita de burros, d'homos sin miolos, que pensan que con vistir de señores xá o son ou ó menos enganar a xente. Y-a xente non podemos enganala porque din elí que *unque a mona se vista de seda, se mona era mona se quedá*.

29 Na utilización da forma *jraceoso* (que figura en cursiva no orixinal) no canto da estándar, "gracioso", vai implícita una dobre crítica. Unha explícita: a banalidade do "gracioso" fronte á dignidade do "humorista". Implícita a outra: as formas con *gheda*, aínda estando admitidas, como é lóxico, no rexistro coloquial, considéranse vulgarismos, propios, xa que logo, de xentes incultas.

30 Que neste caso é sinónimo de *rexionalismo*, termo que, á súa vez entraba en crise precisamente nestes anos, cando xa estaba a xermola-la teoría do nacionalismo que habían formular e sistematizar Ramón Villar Ponte e Vicente Risco. Vid., por ex., o estudio preliminar de Justo G. Beramendi, "Obra política de Ramón Villar Ponte", con que se encabeza a edición facsimilar da *Doctrina Nazonalista e Breviario de Autonomía* do autor viveirense (Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1991, pp. 7-50). Alí di Beramendi: "O forcexo rexionalismo-nacionalismo persiste dentre das IF até novembro de 1918 e salda-se co triunfo do segundo na I Asembleia Nacionalista de Lugo" (p. 14).

O noso rexionalismo non é somentes económico e político. É tamén unha custión d'estética, beleza, arte, perfeición e sobor de todo de cultura, de luz galega pr'o pensamento, que nos señale a rúa da libertade compreta y-europea, pra que chegue un día luminoso no qu'a vella Suevia, falando no linguaxe dos pobos libres poida dicire: Eu.

Y-a fala, a nosa fala, ten de sere, e xa comenza a sel-o de feito, o medio axeitado d'eispresión d'istes probremas. Mais requírese qu'o sexa cas parolas e cas ideas que falan ô entendemento e non ô estómago y-a risada convulsiva. N-unha fala xeitosa, peyeirada (sic), pulida e culta, facendo urbano o que sexa rústico, traguendo as vilas os ars da aldea pra devolverllos dimpois envolvementos na veste albiña da cultura, *coma un ben d'amore e d'enxebrismo*.

Cando sae á luz a revista *Nós* (1920-1936) atopamos en moitas das súas páxinas esa vocación europeizante e un continuo esforzo por desterrar do panorama nacionalista todo rastro de ruralismo mal entendido, é dicir, todo vestixio

da ecuación que un tradicionalismo miope e reaccionario establecera entre galegitude e ruralismo de *monteira e corozas*. Castelao, en carta a Manuel Antonio, diralle que el quere definirse como *ruralista* pero que o seu *ruralismo* non ten nada que ver co dos *rexionalistas*:

A tí, como a mín tamén, amólanos o que se chama *ruralismo*; pero eu chá-mome sempre *ruralista* e ademais son *ruralista* por riba de todo, e no meu *ruralismo* está basada toda a miña fe nacionalista. *Non che teño que decir que o ruralismo dos rexionalistas é xustamente o contrario do meu ruralismo* (Castelao pon en cursiva tan só a palabra *ruralismo*)³¹.

E moitos anos máis tarde, no seu ensaio *Sempre en Galiza* (Bos Aires, 1944), Castelao dirá que el non fala galego por ser *ruralista* senón por ser *galeguista*, denunciando implicitamente un certo confusionismo e apuntando a un problema que sería longo de explicar, pero que, en síntese, se refire a un

dos perigos e rémoras que máis empeceu o avance no proceso de recuperación de Galicia: a falsa identificación entre *falante galego-galeguista-progresista* e a idealización do “pobo” polo simple feito de que conservou a lingua e os costumes rurais, coa conseguinte manipulación política que diso resulta³².

Este “desmarque” de Castelao, co seu peculiar concepto de *ruralismo* respecto dos *rexionalistas*, é ilustrativo do debate sobre o que se debía entender por *enxebre*. En *Nós* lemos algúns exemplos que poden aclarar algo máis. Con motivo dunha viaxe por Europa que fa empender Castelao, a redacción da revista exprésase deste xeito:

Castelao deixará logo a Terra por algún tempo. Vai pensionado a se perfeccionare n-os procedementos artísticos y-estudiará a aguaforte, o grabado, a litografía. Posibelmentes percorrerá Francia, Inglaterra y-os Países Baixos. Voltará armado de novas armas

31 Cf. Manuel Antonio, *III. Correspondencia*, edición, limiar e notas de Domingo García Sabell, Vigo, Galaxia, 1979, p. 195.

32 A correspondencia de Manuel Antonio é interesantísima por moitas razóns pero para os fins que agora nos moven, convén ve-las cartas que se cruzaron el e máis Castelao sobre a arte popular e a conveniencia ou non de tomala como ideal estético. Fronte a Castelao, honestísimo populista de cerna, Manuel Antonio amósase moito máis escéptico respecto do pobo e das súas manifestacións artísticas, ás que considera unha base da que partir pero non un ideal que alcanzar como quereda o outro gran rianxeiro. E respecto da lingua e costumes do pobo, Manuel Antonio mesmo foi certamente duro:

Eu non sei si vou a dicir unha blasfemia; si é caso, non llo contes a ninguén: non teño pol-o pobo isa admiración e respeto pechado que teñen todol-os nazoalistas e aínda os simplemente galeguistas. O pobo fala galego porque non sabe falar castelán e beila a muiñeira (cando a beila) porque non sabe beilar o fox-trot. Non é tanto o pobo o que hai que ter en conta como a raza, e nos somos máis “raza” que o pobo; falamos galego inda que seibamos falar inglés, beilamos a muiñeira inda que seibamos o fox-trot, somos *nosos* podendo ser *allos*. A virtude do pobo, xeneralmente, é a virtude do presidario, que non rouba nin mata porque non pode saír da cadea; e nós somos homes honrados no meio da rúa.

Isto non quer dicir, nin moito menos, que pra min o pobo sexa unha cousa despreziábel; de ningún xeito: o pobo, *inda que non queira*, dí moitas cousas; pero hai que lle facer dicir máis das que dí, e hai que adiviñar-lle moitas máis, aparte de que algunha vez pode chegar a dicir algunhas que non debera. Eu fico, pois, en que o arte do pobo é unha base, pero non un modelo. (*Ibidem*, pp. 226-227. As cursivas son do orixinal)

pr'afirmare d'un xeito aínda máis definitivo a súa arte *sempre enxebre e sempre nova*³³.

Á súa volta, a revista dálle a benvida con estas palabras:

(...) Agora, NOS principiará a recoller canto íl escriba en col das cousas vistas, sentidas y-estudiadas, no seu froitoso viaxe, outa enseña pras novas xeneracións galegas, encarregadas, pola vontade de Deus, de seren as forxadoras da futura Galiza ceibe e creadora, *enxebre y-europea*; a Galiza incorporada, *sen intermediarios importunos e costosos*, á comunidade da cultura das nazós do Norte d'Europa, á que pertenceu nos tempos goriosos da *civilización enxebre qu'ergueu os grandiosos moimentos dos Canzoneiros e do Pórtico da Gloria*³⁴.

Outra actitude da que cómpre deixar constancia, por canto é representativa de mentes absolutamente entregadas ó foráneo en nome dun cosmopolitismo provinciano e, xa que logo, mal entendido, é aquela que despreza todo o galego e se entusiasma con todo o estranxeiro, simplemente por selo e sen mediar argumentación dialéctica ningunha³⁵. É a actitude consecuenta co auto-odio rexistrado en Galicia cara á lingua do país polos estudiosos da sociolingüística, pero que podemos extrapolar a moitas outras realidades. Diríamos que atopamos nela o extremo oposto ou o complemento ó cego e ultra-conservador enxebrismo que xa temos visto.

33 Cf. *Nós*, nº 1, 30 de outono, 1920, p. 18.

34 *Ibidem*, nº 9, 31 de xaneiro, 1922, pp. 16-17.

35 Antón Losada Diéguez ten escrito páxinas certamente lúcidas sobre esta "xenofilia" dos galegos, sobre todo daqueles que só ven Galicia a través do folclore e do inmobiliismo. Vid. Losada Diéguez, *Obra completa*, edición ó coidado de Justo G. Beramendi, Vigo, Edicións Xerais de Galicia, 1985.

Respecto disto, é abondo elocuente unha anécdota (apócrifa ou non, é indiferente) narrada por *Asieumedre*, pseudónimo con que Manuel Lugrís Freire (Sada, 1863-A Coruña, 1940) frecuentaba *O Tío Marcos da Portela*. Conta cómo, asistindo ó teatro do Centro Galego d'A Habana á representación do *Otelo* de Verdi cun seu amigo, este, "cosmopolita" teórico, non vía con bos ollos que nesa mesma velada se estrease a famosa cantiga galega de Curros Enríquez, "Adiós a Mariquiña", con partitura do coñecido compositor galego José Castro "Chané", pois o contraste entre "a nosa música pastoril, *enxebre*, queixosa, y-esa outra italiana, que recolle e leva nas suas notas un mundo d' inspiración", consonte as palabras do "cosmopolita", ía deixar corrido e burlado o patriotismo entusiasta dos que esperaban oír cantar a Asunción Lantes a mencionada canción: "Cando a tiple cante a peza gallega vaise a doer moito o teu patriotismo, meu querido *Asieumedre*". Naturalmente, a anécdota resólvese a favor do *enxebre*; a función foi todo un éxito e o "cosmopolita" convértese ó galeguismo.

Poucos anos máis tarde, algúns membros do denominado *Grupo Nós* (conformado, fundamentalmente, con Vicente Risco á fronte, por Ramón Otero Pedrayo, Florentino L. Cuevillas, Antón Losada Diéguez e Castela) recoñecerán ter pasado por unha etapa semellante á

do “cosmopolita” de que nos fala LUGRÍS Freire³⁶.

O debate, que empezaba a emerxer, como vemos, neses primeiros anos da época que nos ocupa, estralará rotundamente coa publicación do manifesto vangardista de Manuel Antonio, *¡Máis alá!* (1922) e poñerase riba da mesa coa intervención de Rafael Dieste nas páxinas de *El Pueblo Gallego* de Vigo. Pero xa antes, a raíz da fundación das Irmandades da Fala, podemos ir rexistrando novas acepcións e novos usos da familia léxica que nos vén ocupando. Así, por exemplo, non hai máis que abrir por calquera páxina unha publicación como *A Nosa Terra* para nos atopar, moitas veces xa dende os titulares, profusamente repetido o adxectivo *enxebre* e a identificación de *enxebriño* con galeguismo, rexionalismo ou nacionalismo.

Un caso interesante é o que nos proporcionan algúns escritos de Antón Losada Diéguez, que, como se sabe, foi unha das mentes máis lúcidas na formación do nacionalismo de entreguerras mediante a ascendencia que exerceu sobre o grupo Nós e a pesar de deixar moi pouca obra escrita³⁷. Neste pensador o adxectivo *enxebre* coñece unha utilización libre de prexuízos e de connotacións ideolóxicas fóra das normais que se

decantan do simple uso da lingua galega para a reflexión política. En efecto, atopamos nos seus escritos dende utilizacións adxectivas que parecerían próximas ó ruralismo, se non se contextualizan axeitadamente (pensemos que o Froitoso —non Froitor— de Ulloa que aparece no exemplo que transcribo máis abaixo fora un burgués de Santiago, non un personaxe rural ou popular), ata aquelas outras que potencian esa adxectivación a usos universais. Así por exemplo, nunha conferencia de 1918 titulada “Os problemas do idioma e da cultura no rexionalismo galego”, lemos un parágrafo no que Losada di o seguinte:

(...) que xa non hai omes como aquí forte petrucio Froitor d’Ulloa d’a novela d’o insine e inmorrente D. Antonio López Ferreiro, pra volver *po-la nosa fala* e *po-la nosa cultura enxebres*, qu’é a úneca maneira de triunfare d’a morte qu’está sobre de nos³⁸.

Neste caso, *enxebre* vale por ‘propio’, ‘tradicional’. Un pouco máis adiante, nesa mesma conferencia Losada parece aproxima-lo uso á significación de ‘puro’, ‘sen mestura nin sofisticación’: “Preto d’Ourense, vive nunha aldea un amigo meu poeta e maestro, aldeán *enxebre* (...)”³⁹. Un ano despois, nun escrito en colaboración con Arturo Nogueira e Vicente Risco⁴⁰, xorde un

36 Concretamente, F. L. Cuevillas, escribirá no primeiro número da revista *Nós* (1920) un artigo titulado “Dos nosos tempos”, pronunciándose neste sentido. E aínda máis claramente podemos asistir a ese tipo de confesións e conversións na novela de Otero Pedrayo, *Arredor de si* (1930) e no ensaio de Vicente Risco, *Nós os inadaptables* (1932).

37 Cf. Losada Diéguez, *Obra completa*, cit.

38 *Ibidem*, p. 243.

39 *Ibidem*, p. 250.

40 *A Nosa Terra*, nº 83, 15-III-1919. Vid. Losada Diéguez, *Obra completa*, cit., p. 262.

novo matiz semántico que podemos traducir por 'peculiar', 'diferencial', 'característico':

(...) y-a calidade dos froitos galegos é somentes nosa e ben nosa y-as necesidades galegas son *enxebres*, características nosas y esto impórtalle á cidade coma o agro.

Nesta idea abunda repetidamente Losada:

Lembrádevos ben, con todo, agrarios galegos, que sodes fillos de Galicia, qu'a nosa vida d'o campo, os nosos cultivos, os eidos, montes y-augas nosas son d'a terra nosa e teñen un cauter seu que non se pode confundire, nin se deben estudar sinón como tales *asuntos galegos característicos y-enxebres*⁴¹.

O nacionalismo galego, diante dos problemas de Galiza proclama a personalidade geográfica, histórica, espiritual da nosa Terra, e significa pra ela autonomía en todol-os órdenes, significa a nosa espiritualidade *enxebre manifestándose na sua peculiaridade na vida hespañola e na vida mundial*⁴².

Van tres anos da morte do noso inolvidable Lois Porteiro. Canto máis tempo pasa máis viva é a súa lembranza pr'os que con el sentimos toda a *enxebreza* do galeguismo n'ó ideal nacionalista (...) No eco da súa voz (...) podemos poñer todos unha nova chamada á loita santa.

Mais é perciso qu'ó faguelo recollamos toda a *enxebreza*, toda a virxindade d'aqueles tempos das primeiras loitas (...) Os galegos hémonos salvar a nós mesmos, y-os nacionalistas *sin xuntanzas, sin misturas, sin achegos ós partidos hespañoles* por moi radicás que se chamen ou por moi novos que se digan temos que facer d'a nosa bandeira outra ves unha bandeira de loita e de pasión. *Foi a nosa forza a sinceiridade y-a pureza*⁴³.

¿Hay algún que teña o medeo de abranguer d'outro xeito un trunfo galeguista *enxebre*? Qu'ó espoña⁴⁴.

Non sempre esas peculiaridades de que fala Losada para reivindicar-lo ser e o existir diferentes de Galicia, dos galegos e dos seus problemas, no contexto mundial, teñen aspectos positivos. Polo contrario, moi na liña do rexeneracionismo que practicou esta xeración de Castelao, de Risco e do propio Losada, atopamos por veces exemplos nos que se lle afea á sociedade galega a falta de iniciativa e de afouteza. Así, cando está a piques de se produci-lo nomeamento do Arcebispo de Santiago, Losada escribe unhas cuartillas (que non chegou a publicar), nas que dicía:

Un negocio de mais grande intrés pra vida galega n-o seu aspecto espiritual e sobre de todo relixioso preséntase n-estes días y-aparece como esquecido. *Unha temerosidade enxebremente*

41 "Os camiños do agrarismo galego", *A Nosa Terra*, nº 96, 5-VIII-1919. Vid. Losada Diéguez, *Obra completa*, cit., p. 269.

42 "A sinificación profunda do galeguismo", escrito póstumo publicado en *Nós*, nº 75, 15-III-1930, pero V. Risco, nunha nota aclaratoria, sitúao entre 1919-1920. Vid. Losada Diéguez, *Obra completa*, cit., p. 270.

43 "Lembranza de Porteiro", *A Nosa Terra*, nº 150, 31-X-1921. Vid. *Obra completa*, cit., p. 293.

44 "Propostas para a IV asamblea nacionalista", manuscrito inédito datable cara a principios do ano 1922 e incorporado por Xusto G. Beramendi na *Obra completa* de Losada Diéguez, cit. p. 297.

*galega nubra a espresión do que debía sere un gran degaro en todo espirito amante da nosa terra.*⁴⁵

Pero se ata aquí Losada nos proporciona exemplos relacionados exclusivamente con Galicia e co nacionalismo, e polo tanto cargados de adherencias esencialistas nesgadas ideolóxica e politicamente, o uso que fai en ocasións xa nos sitúa o paradigma léxico en plena liberdade de circulación por temas e contextos do máis variado e aberto. Hai, en efecto, utilizacións nada convencionais e moi interesantes que fan dos escritos de Losada un claro obxecto de observación. Así podemos comprobalo no pequeno ensaio titulado "Teoría cuase trascendental da velocidade"⁴⁶:

Hastra d'agora cuasementes, non-os referimos máis qu' o movemento *enxebremente* físico y-esterior, mais a trayectoria da Velocidade, en tódal-as manifestacións da actividade humán, foi y-e somellante.

(...)

O *cambeo*, na forma de *troque* inmediato d'uns produtos por outros foi o comezo das transaccións mercantís. A transformación do *troque* en *venda e merca* polo intermedeo do diñeiro, foi o sinal da velocidade nas relacións comerciais antr'os homes. Xa non era a produción humán *enxebre* a que servía d'instrumento único nesas relacións (agás as referidas á familia de *enxebre* as cursivas son de Losada).

Aquí, Losada utiliza o adxectivo sen ningunha connotación especial referida a ningunha 'esencia' galega, e denota só o 'puro', 'simple', 'sinxelo', etcétera. Máis adiante, na parte inédita do mesmo artigo, aínda di algo no que podemos quizais apreciar a presenza de pequenos matices referidos a 'simplicidade' ou 'inocencia':

Vese ben que ou se prepara unha nova forma de racionalidade humán ou a esquematización actual prepara unha volta as formas naturais, e como en todo a volta á Natureza. A segunda parte d-esta conclusión pode parecer oposta á lei do progreso. Deixando o que esta lei ten de dubidosa y-ademíndoa en toda a sua *enxebreza*, veremos máis adiante o xeito en que a volta á Natureza é compatíbel c-o progreso e c-o perfeccionamento humán. (*Obras completa*, p. 286).

Aínda máis libre de calquera connotación limitadora aparece a forma adverbializada nun traballo de tradución que Losada axunta ó seu discurso de ingreso no Seminario de Estudos Galegos sobre a teoría da relatividade formulada por Einstein aparecido na *Revista de Filosofía Neoscolástica* de Milano e da autoría de Lodovico Necchi:

Pr-os idealistas Einstein presenta un xurdio tropezo. D-unha banda co-a relativización dos concetos de tempo e d-espazo, feito con datos *enxebremente* científicos, parécelles que recollen

⁴⁵ "Nota verbo do nomeamento do Arcebispo de Santiago", datado o 4-I-1923. Vid. Losada Diéguez, *Obras completa*, cit., p. 304.

⁴⁶ O tratado publicouse en parte na revista *Nós* (nº 2, 30-XI-1920), o resto ficou inédito ata que Xusto G. Beramendi o reproduce na citada edición da *Obras completa* (Vid. pp. 278-286). Para os exemplos transcritos, vid. p. 281.

novos materiais pr'a críteca radical e da cencia qu' o idealismo promove e fai sua.

(...)

Mais ista relativización matemática ten ela mesma un valore filosófico? Pra dar unha resposta afirmativa hay qu-abe-sullare com-un mecanicista *enxebre*⁴⁷.

Velaquí nestes últimos exemplos utilizacións que poderían servir para unha rehabilitación da serie léxica que nos ocupa neste traballo. Pero o mesmo Losada volve caer en contradicións e no escoramento ruralizante:

Escadasi a fala galega dempois da súa vida poética e do lume cultural do século XII debería ter unha axeitada *prosa enxebre*.

(...)

O feito indiscutibel eo qu'a *fala galega é enxebremente labrega*, y-as mais das parolas nosas son de labranza e de todo o que n-as aldeas ahi, e n-os eidos, n-as touzas, n-as fragas ou n-os montes (...) *A calquer parola por ben labrega e ben enxebre qu'ela sexa podeselle dar un outo significado e levala d-aldea â cidade, d-unha corredeira â biloxía, d-unha ruada â filosofía*⁴⁸.

Outra fonte de interese para os nosos obxectivos constitúea a que deita opinións de membros pertencentes á xeración dos novecentistas, pois foron eles os que se enfrontaron dialecticamente tanto ós vellos académicos coma ó grupo Nós. Dende este punto de vista

interésanos examinar, por exemplo, o manifesto *¡Más alá!* (1922), de Manuel Antonio. Nel, a pesar de tódolos tópicos propios da retórica do xénero, destápase intelixentemente a ola da mediocridade e do oportunismo para dar paso a unha estética renovada que o mesmo autor do escrito se encargou de levar á práctica para exemplo doutros moitos que afortunadamente continuaron o seu labor e marcaron para a literatura galega un rumbo de modernidade que aínda hoxe se reconece e respecta por parte dos máis cualificados escritores. E esta estética renovada era para Manuel Antonio unha estética *enxebre*, como se pode ver no apartado de *¡Más alá!* titulado "O ruralismo":

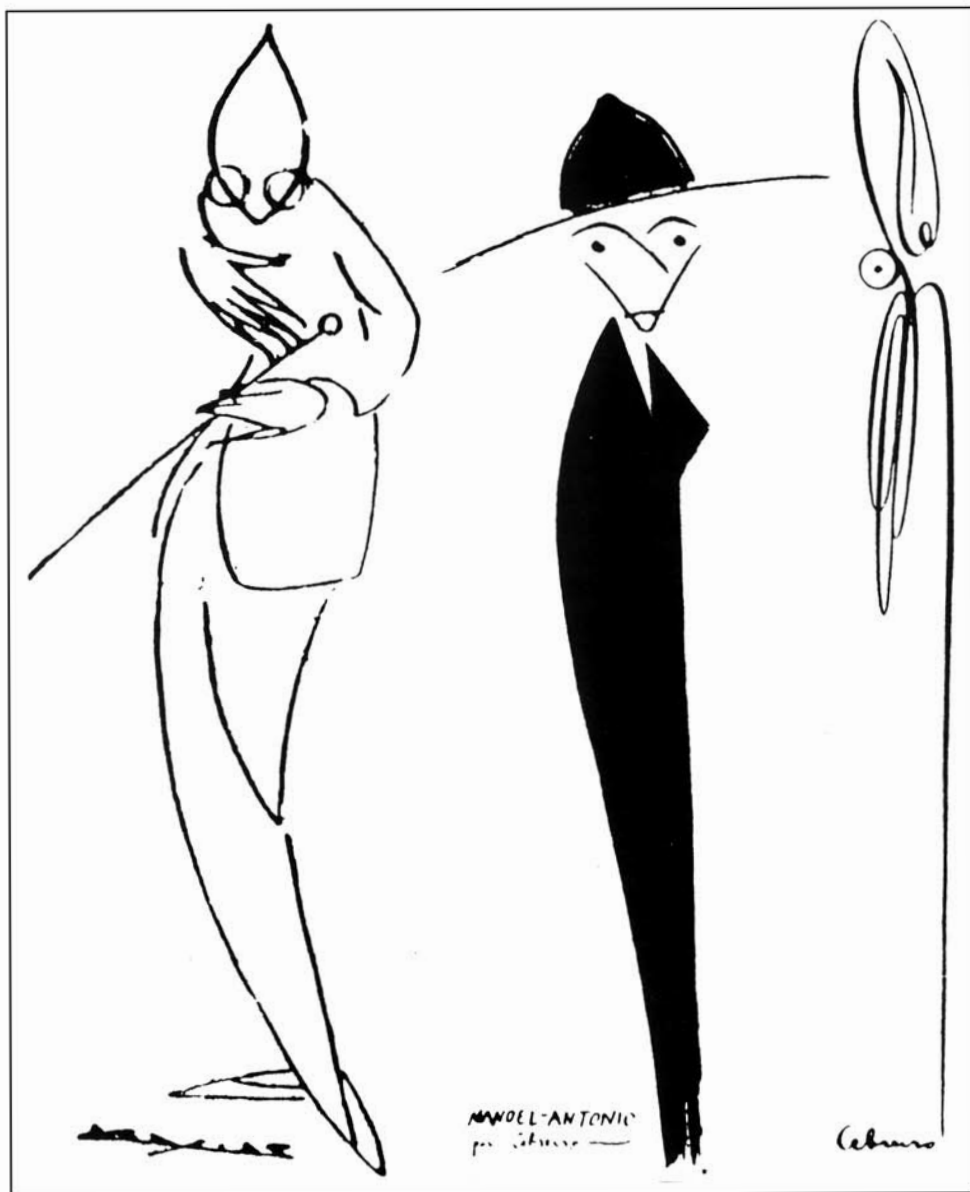
O ruralismo

Os nosos poetas, dende os precursores até os seus herdeiros autuaes, non sirviron máis que pra embrutecer o noso sentimento. Ista verdade, espallada ós catro ventos, sería o verdadeiro comenzo da loita xeneral galeguista. Porque o voutario castramento espritoal e colectivo que supón na Galicia a eisistencia do caciquismo, da ñoranza, do renunzamento á vida e á dinidade, compre anulalo, denantes que no terreo político-social, no senso estético.

Unha comencia estética *pura i enxebre* é o primeiro paso da volta a nós mesmos. E o máisimo crime de lesa patria é un verso dise xeito que pregoan as arráns da lagoa académica querendo impor o

47 *Ibidem*, p. 407.

48 "Encol da prosa galega". Discurso de ingreso no Seminario de Estudos Galegos (12-V-1924). Vid. Losada Diéguez, *Obra completa*, cit., pp.401-406.

Cebreiro por Maside. Manuel Antonio e Valle Inclán por Cebreiro. Unha nova estética enxebre oposta ó enxebrismo de *O Tío Marcos da Portela*.

seu anacrónico croar por riba de toda voz nova, ceibe e ceibista. Porque ise fato de eunucos literarios, de esprito choído e ategado dunha decramatoria cursilería palabreira, son os que farán arrenegar de si mesmo a calquer bo galego de esprito amplexo e depurado que coide ver neles a "alma de la raza"⁴⁹.

É moi importante o testemuño de Manuel Antonio por canto foi a voz máis renovadora do seu tempo no terreo da creación literaria. E se el utiliza a palabra *enxebre* para a nova estética que preconiza quere dicir que no adxectivo e, sobre todo, no concepto que encerra latexaba un debate profundo e unha potencialidade de uso aberto. Aínda no ano 1935, nunha revista de avanzados alentos como foi *Nós*, podemos detecta-lo uso do termo para se referir ó "profundamente galego" que resulta un poeta como Cunqueiro, é dicir, un poeta vangardista onde os houbese. Estas son as palabras do crítico Augusto María Casas:

Estimo que Álvaro Cunqueiro é o máis grande poeta galego do noso tempo, e espircarei as razóns que teño pra afirmarlo.

Pola súa filiazón poética, Cunqueiro está enrolado no grupo do máis hermético futurismo; pero c'un senso fundamentalmente gallego. É o máis *enxebre* dos nosos poetas novos (...) (ademais de *Mar ao norde* -1932- e *Poemas do sí e*

non -1933) deunos un libro no que a poesía nova conquiere unha categoría universal: *Cantiga nova que se chama ribeira* (1933), volvendo, sin perder a roita do futurismo, á máis requintada *enxebreza*⁵⁰.

Poderíamos traer aínda moitos máis exemplos da utilización do termo e do concepto do *enxebre* nas dúas direccións principais que fomos trazando ata aquí. Realmente, interesan máis aqueles que connotan un intento de rehabilitación, dignificación e modernización dos mesmos. Así, para definir unha institución tan exemplarmente moderna, xuvenil e universitaria como foi o Seminario de Estudos Galegos, a así mesmo culta e modernizante revista *Nós* expresábase con estas palabras:

Das institucións nadas na quentura do noso rexurdimento cultural, ningunha *tan nova e tan enxebre* como ista que veu arrecadar os esforzos denantes arredados da nosa inteleitualidade⁵¹.

Vicente Risco, en carta a Manuel Antonio, anima os mozos ó estudio

do noso *Folk-lore* (sic), do Saudosismo portugués, dos *haikai* (sic) xaponeses, da mesma Arte Negra, e moi especialmente das literaturas nórdicas antigas e modernas (Celta y Escandinava principalmente). E conte tamén que o que os estranxeiros han estimar máis en nos, ha ser o carauter nacional, o *galeguismo*,

49 A versión máis fiable, á parte do orixinal (que non posúe pé de imprenta) pode lerse en *Homenaxe a Manuel Antonio*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1979, pp. 45-54 (pp.48-49 para a cita). Vid. tamén Arcadio López Casanova, "Actividad vanguardista y poética de ruptura (La generación del 22 en la literatura gallega", en *Insula*, nº 529, xaneiro 1991, pp. 14-16.

50 "Esquema da nova poesía galega", *Nós*, 139-144, xullo-nadal, 1935, pp. 115-124 (p. 120 para a cita).

51 Cf. nº 24, 1925, p. 17.

o enxebrismo da nosa arte e da nosa literatura, pois iso é o que ha ter novedá pra eles (...)⁵².

Pero fronte dese *enxebrismo* propugnado por Risco sen aclarar qué se debía entender por tal, Rafael Dieste soubo centrar algo máis a cuestión, pois, en primeiro lugar, decatouse de que “a verba *enxebrismo* é, decote, de tal xeito empregada antre nós que xa casi que non quer dicir, para moita xente, outra cousa que rusticidade”⁵³. E no mesmo artigo, moi en consonancia co que vimos máis arriba que dixera Victoriano Taibo xa en 1917, Dieste volve insistir no escoramento que estaba a sufrir o concepto de ‘*enxebrismo*’ cara ó lado paifoco e lerdo:

Coidando seren *enxebres*, moitos dos que escribiron na nosa lingoa non fixeron máis que eispresar nela o que máis rústico lles pareceu, que, para o seu caletre, foi o máis torpe y o máis boto. Para un observador de burdo ollar non hai máis marcas típicas que as marcas ruíns. Diste xeito, no labrego non viron máis que o pleiteante, o moína, o testarudo. E querendo seren *enxebres* arremedárono e coidaron que iso era vivifica-la nosa fala. Escontra disa caste de falso *enxebrismo* hai que ire. Sen desmaio, mas tamén con tino.

Pero Dieste mesmo soubo levantar un problema que vai máis alá do puramente estético e ideolóxico para se

inscribir nunha doutrina antropolóxica rexeneracionista do tecido social galego que, por mágoa e a pesar de poñerse en liña con actitudes semellantes por parte dun Castelao ou dun Losada, non habían da-los froitos procurados. En efecto, Rafael Dieste aborda o problema do *enxebrismo* dun xeito crítico e vai ó fondo da cuestión cando nun artigo publicado en *El Pueblo Gallego* se pregunta pola moral galega para poñer en dúbida se a conducta *enxebre* é a máis conveniente para o futuro de Galicia:

Conviría que un home con fondo e enradigado senso moral fose ouservando nas conversas, costumes, contos e refráns do pobo, cal é a moral galega. Sábese dabondo cal é a conduta galega, aquí e fóra deiquí. Mais compre distinguir antre conduta galega e moral galega (...) A moral aínda non se coñece (...) Un dos erros máis arriscados en que se poidera caer sería o de querer deducir a moral da conduta. Iso levaríanos a ter por bós moitos feitos dos que fan máis mezuña a nosa vida. E, noustante, nise erro caíron algúns dos nosos mestres ao lle dicir ao pobo: -A tua conduta é moi *enxebre*. O primeiro é ser *enxebre*⁵⁴.

Certamente, Dieste decatábase de que existía unha saturación de uso do vocábulo “*enxebre*” en contextos varios nos que sempre quedaba confuso o significado. E isto preocupoulle durante

52 Cf. Manuel Antonio, *Correspondencia*, cit., p. 77. Cómpre ter en conta que, como xa dixemos antes, Risco era un “exquisito”, educado no Modernismo e practicante dun elitismo intelectual e estético innegociable.

53 “Esprito e fala”, *El Pueblo Gallego*, 6-XII-1925. Pode consultarse tamén en Rafael Dieste, *Obra Galega Completa*, Edición de Xosé Luis Axeitos, 2 vols., Vigo, Galaxia, 1995, vol. 2, p. 71.

54 “A nosa moral”, *El Pueblo Gallego*, 20 de xaneiro de 1926. Recollido en Rafael Dieste, *Antre a terra e o ceo. Prosas de mocidade 1925-1927*, Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1981. Tamén en *Obra Galega Completa*, cit., vol. 2, pp. 102-103.

algún tempo. A proba é que dous meses máis tarde do artigo anterior, publicou outro no mesmo xornal baixo o título de "Revisviscenza da verba <<enxebre>>"⁵⁵. Nel ocúpase do significado que ten na fala a palabra e os seus derivados (pureza), para pasar a considera-la posibilidade dunha utilización estendida a conceptos como doutrina, fala, ollar, etc.: "doutrina enxebre", "ollar enxebre", "fala enxebre", todas elas

frases que, esquecendo por un intre o significado hoxe circulante na literatura, virán sendo o mesmo que istas: doutrina pura, ollar puro, fala pura (...) Unha doutrina é pura ou enxebre cando se é fidel a si mesmo (...) Laboría do escritor: faguer "enxebre" a sua fala.

Sen embargo, estes intentos de rehabilita-lo campo léxico-semántico de *enxebre* para se referir á *esencia* antropolóxica do galego, nun senso dinámico, modernizador, universalizante, etc., ou simplemente neutro e baleirado de connotacións, tal e como vimos nalgúns exemplos de Losada, non foi posible. No tácito debate, estes sentidos sucumbiron para deixar paso ó conservador, folclorizante e rural.

Despois da Guerra Civil de 1936 e conseguintes desaparición, persecución ou silenciación das persoas e institucións máis progresistas do mundo galeguista, a cultura galega quedou reducida precisamente ás actividades folclóricas das agrupacións de *Coros y Danzas* ou da

Sección Femenina da Falange Española, e o *enxebre* pasou a quedar fixado precisamente neste tipo de manifestacións culturais.

Non obstante, con motivo da tímida saída á luz da literatura galega no final da década dos corenta e anos seguintes, non podemos dicir que desaparecese totalmente o ánimo de restaurar un sentido enriquecedor do *enxebre*, por máis que hai seleccións léxicas alternativas ben elocuentes que tentaron evitalo.

Veremos algúns exemplos tirados dalgunhas das sinaturas máis cualificadas daqueles anos. Así, Salvador Lorenzana (Francisco Fernández del Riego), no prólogo, titulado "Unha poesía leda", a *Poemas de ti e de min*, de Xosé M^a e Emilio Álvarez Blázquez⁵⁶, utiliza a forma substantiva, cun contido abondo retórico e difuminadamente lírico, dicindo: "Atópase entre o escorrer constante das súas augas e o verdor da súa *enxebreza*, o íntimo acougo espiritual a que nos convida de cote a poesía". Tampouco no "Prólogo" ó libro de Fole *Á lus do candil*, se non resiste Fernández del Riego a utiliza-lo vocábulo (aquí hápax, nembargantes, como en case tódolos exemplos que imos tratar desta época), e iso despois de esquivalo durante un bo treito do texto no que podería aplicalo con toda exactitude, toda vez que está a falar da Galicia profunda das terras de Quiroga, onde todo se conservaba, á altura de

55 *El Pueblo Gallego*, 6 marzal 1926. Tamén en *Antre a terra e o ceo*, cit., pp. 55-56, e en *Obra Galega Completa*, cit., pp. 130-131.

56 Pontevedra, Gráficas Torres, col. Benito Soto, 1949.

Nos últimos tempos o termo *enxebre*, case que ausente dos textos literarios, emprégase con frecuencia no ámbito da hostelería.

1953, abondo “enxebre”, é dicir sen demasiada mestizaxe. Efectivamente di alí:

O galego distes contos é o galego recollido entre os falantes das terras do Caurel, que dispón de verbas, xiros e xeitos de seu. Trátase dun galego *enxebre*, misturado de lediciosos arcaísmos, e ás veces de algún barbarismo.

Pero Fernández del Riego elude esta terminoloxía noutras ocasións en que sería doado xustificala. Así, no “Prólogo” á primeira edición de *Percival e outras historias*, de Méndez Ferrín⁵⁷: “A prosa de Méndez Ferrín, *sintáctica e*

lexicamente galega, é canle eficente da súa sinxeleza espositiva”. E no que asina tamén como Salvador Lorenzana a *Xente no rodicio*⁵⁸, de Neira Vilas, tampouco non aparece, a pesar de que hai frases como “Escribe, o narrador, unha prosa galega de léisico ricaz e de quente sustancia”, “un libro moi galego”, nas que ben cabería o adxectivo *enxebre*.

Pola súa parte, Ánxel Fole, no prólogo (que leva o título de “Fondo de espello”) a *Triscos*, de Luís Pimentel⁵⁹, bota man da forma adverbial con connotacións de ‘sinceridade’ máis que de ‘pureza’: “Iste libro, *Triscos*, é un tributo

57 Vigo, Galaxia, 1958.

58 Vigo, Galaxia, 1965.

59 Pontevedra, Gráficas Torres, Col. Benito Soto, 1950.

que o poeta rinde á lingua da terra nativa, tan *enxebremente* sentida ó longo das súas páxinas...”

E Vicente Risco, no prólogo ó libro de Juan Pérez Creus, *As cancións d'ise amor que se chama olvido*⁶⁰, utiliza en hápax o adxectivo para connotar esencia galega: “Os poetas deben ter a natureza dos seus versos, i-os de Pérez Creus son nosos, *enxebres*”.

Tamén Ramón Piñeiro no seu coñecido ensaio “Siñificado metafísico da Saudade”⁶¹ parece querer rehabilitar nun sentido esencialista o termo que nos ocupa:

Situados xa nos eidos propios, ben poderemos afirmar que é a poesía lírica, entre todas as creacións culturais autóctonas, a que refrexa con máis fidelidade *i-enxebreza* ise fondo espritoal común, a que millor e máis nidiamente conqueriu espresar a *íntima verdade do noso ser*. A lírica é a que dá a nota de *autenticidade* galego-portuguesa no conxunto cultural europeo, a que lle incorpora a nosa aportación máis orixinal e máis outa, mesmo porque zuga o seu *celme das nosas raíces máis fondas*.

Nótese que aquí Piñeiro utilizou a forma substantiva. A saudade, segundo Piñeiro, depositada fundamentalmente na lírica, respondería ó fondo máis verdadeiro do ser galego. E *enxebreza*, que é hápax neste texto de Piñeiro, é case un sinónimo de *fidelidade* e está descargada de calquera connotación ruralizante.

Outro sentido lle dá, tamén en hápax, o coñecido ideólogo no prólogo a *O crepúsculo e as formigas*⁶², de Méndez Ferrín: “Chamaba a atención, entremedias dos demais estudantes, aquel rapaz alto, delgado, extraordinariamente inqueda e vivaz que falaba o galego con gran *enxebreza*...”. Aquí *enxebreza* está por pureza ou seguridade e tampouco non ten connotacións ruralistas.

Hai por estes mesmos anos unha utilización interesante da autoría de Carballo Calero (moi próxima, por outra parte, a algunhas das que xa coñecemos de Losada), en “Algo sobor da poesía de Curros”⁶³: “A filosofía tiña que ser pura filosofía, sen mestura de paixón vidual; *enxebre esquema de conceptos*”. Velaí que non hai connotacións ruralistas de ningún tipo, mesmo nin sequera galeguistas ou nacionalistas. O que fai Carballo, simplemente, é utiliza-las notas semánticas que definen etimoloxicamente a palabra: “puro”, “sen mestura”, que ben se encarga de adiantar na frase transcrita. Pero o mesmo Carballo, no mesmo artigo e páxinas adiante, fai unha utilización do substantivo *enxebreza* no que o significado ruralizante e costumista referido a Galicia aflora claramente: “en Curros (...) sen faltar a *enxebreza* e corido, evítase de xeito natural, sen esforzo, pol-a mesma forza do seu xenio, a caída no fácil pintores quismo ou na inerte sátira de costumes”. Outra utilización, agora esencialista, fai do adverbio: “Pero as dúas determinantes indicadas fúndense nun

60 Pontevedra, Gráficas Torres, col. Benito Soto, 1951.

61 Vid. *Presencia de Galicia, Colección Grial*, nº 1, 1951.

62 Vigo, Galaxia, 1961.

63 *Presencia de Curros y de Dª Emilia, Colección Grial*, nº 3, 1951.

terceiro grupo de poemas que, sendo de temática *enxebremente* galega, están fortemente tinxidos da ideoloxía social do autor”.

Domingo García-Sabell⁶⁴ tampouco non se resiste a utiliza-lo adxectivo, pero faino contrapoñendo dous tipos de visións de Galicia:

Galicia para os ‘informados’, para os ‘serios e sempre desdefnosos’ é un labrego listo e retranqueiro. Galicia para os ‘homes de sensibilidade e sentimento’ é o son lonxano de un coro *enxebre* que turra polas bágoas a eito.

Ningunha das dúas Galicias satisfai ó doutor García-Sabell, e xa que logo o emprego do adxectivo non ten connotacións de valoración positiva, porque para o autor deste prólogo hai outra Galicia que “está ahí” e que necesitamos contemplala primeiro coa intuición, para despois pasar á análise. Noutro punto do escrito di: “dá tristura asistir cada día ó nacemento con retraso de obras literarias *típicas* que soan como gaitas desafinadas e quedan ó marxe da sensibilidade do noso tempo” (as cursivas son de García-Sabell). Aquí o autor utiliza *típicas* nun senso negativo próximo a *enxebre*, e defende a escritura do lucense dicindo que “Fole, o aldeán”, non é un tipo senón un exemplo. “O tipificado, alá na outura racioal, non cría conflitos”. Fole non bota man de “pintoresquismos”. A lingua de Fole é “un galego fluído, plástico, popular, radicalmente popular”.

O que García-Sabell valora é a arte “con raigaña e pureza simultánea. Un arte con ilusíós e con erros. O dos ñorantes e des-pertos. O dos “anti-serios” e “anti-sensitivos”. O dos “anti-desdefnosos” e “anti-formales”. Como se ve, o ex-director da RAG utilizaba daquela toda unha batería terminolóxica para suplir no posible as connotacións negativas que a palabra *enxebre* debía ter para el.

Fronte destes casos, que de calquera maneira non supoñen nunca un abuso cuantitativo nas ocorrencias, Aquilino Iglesia Alvariño, que fai o prólogo do libro de poemas de Manuel Fabeiro Gómez, *Follas dun arbre senlleiro*⁶⁵, elude utiliza-lo termo que nos ocupa, igual que fai Ánxel Johan nun interesante artigo no que reflexionando sobre a pintura de Maside, Souto, Colmeiro, Pesqueira, Laxeiro, Xulia Minguillón, Díaz Pardo e Lago Ribera⁶⁶ consegue falar de galeguidade, de espírito galego, etc., sen utilizar para nada o adxectivo *enxebre*. Tampouco o artigo de Alonso Montero sobre “A lingua galega desde Curros”⁶⁷, non rexistra nada de *enxebre*, a pesar de que o contido do escrito ben podía xustificalo.

No número catro e último da serie da *Colección Grial* (25-III-1952) tampouco non vexo utilización ningunha do que buscaba. O mesmo que nas lapelas da primeira edición de *Memorias dun neno labrego*⁶⁸, onde sería doado e xustificado atopar algo; nin no prólogo de Luís

64 “Disculpa por Galicia”, limiar a Ánxel Fole, *Terra brava*, Vigo, Galaxia, 1976.

65 Pontevedra, Gráficas Torres, col. Benito Soto, 1951.

66 “Notas encol dos pintores galegos”, *Pintura actual en Galicia, Colección Grial*, 2, 1951.

67 *Colección Grial*, nº3, 1951.

68 Bos Aires, Follas novas, 1961.

Seoane a *Historias de emigrantes*⁶⁹; nin no de Basilio Losada a *Remuíño de sombras*⁷⁰, libros todos eles da autoría de Xosé Neira Vilas nos que o mundo da aldea está ben presente.

Pola súa parte, Emilio Álvarez Blázquez foi quen de facer no ano 1972 un sentido "Limiar" á obra de Manuel García Barros, *Aventuras de Alberte Quiñoa*⁷¹ sen botar man do adxectivo que nos ocupa.

Procurando facer calas noutro tipo de fontes, atopamos que *A Nosa Terra*, na súa etapa americana (1942-1972), a penas amosa o adxectivo *enxebre* ou derivados⁷², en contraste coas etapas anteriores. Pero interesa o que se di no número 433, de decembro de 1944, na recensión dunha estrea de Varela Buxán, onde semella bastante nidia a crítica do enxebriño:

É mester recoñecer que o autor logrou xunguir acertadamente os tres elementos indispensables pra unha boa peza teatral: argumento, ambiente e *enxebreza* de lingoaxe; mais compre ouservar que o autor de *O ferreiro de Santan* asomouse á fenestra e púxose a albiscar d-esguello os problemas da Patria Galega. Nós (...)

69 Montevideo, 1968.

70 Vigo, Castrelos, 1973.

71 Asinada en 1942, pero publicada na col. Pombal da Ed. Castrelo en 1972.

72 En principio parece algo chocante. Reproduce un artigo de Johan V. Viqueira (morto en 1924) titulado "Divagacións enxebristas" (nº 431, outubro 1944, p. 8.).

73 "Unha *xurdia* declaración da Xunta da F. de Sociedades Gallegas" (*A Nosa Terra*, Bos Aires, maio 1945), onde *xurdia* vale por 'forte', 'rexa', 'potente', tal e como rexistra o Dicionario de Carré. No número 448, xuño 1946, dando noticia da creación da Irmandade Galega do Brasil, lemos:"(...) no mes de maio derradeiro foi iniciado o movemento irmandiño que terá de atopar naquela República terreo axeitado ao máis *xurdido* (sic) e puxante desenrolo". No número 450, agosto 1946, parece que se confunde *xurdio* con *xurdido*, como pasou no número 448: "D-aqueles aitos realizados en lembranza de Bóveda queremos destacar e aquí, n-estas páxinas, tres d-eles que foron os máis *xurdidos* (...)". Tamén Ramón Piñeiro utiliza o adxectivo no prólogo a *O crepúsculo e as formigas*.

esperamos que saia á eira e que tripe a rúa vilega e cibdadán en procura dos nosos anceios que farán rica e respetada a nosa Terra- N-este orde de cousas, coidamos que é asinado fuxir un pouco da tan abancada e xa clásica triloxía de paisaxe, aldea e cacique e prantexal-o problema dende un ángulo máis amplo no aspecto político que lle done ao espeitador a visión da Patria Galega (...).

No número 447 de maio de 1946, dando noticia da convocatoria duns premios literarios por parte da Federación de Sociedades Gallegas dise: "A iniciativa é *xurdiamente* galeguista; diña de ser suscrita pol-a máis *enxebre* entidade galega", onde vemos aparecer, xunto co que nos ocupa, un membro doutra familia léxica (*xurdiamente*) que podemos rexistrar noutras ocasións como alternativo ou próximo á de *enxebre*⁷³, pero que non conseguiu asentar na lingua.

De tódolos xeitos, agroma ás veces nesta publicación unha utilización do adxectivo con connotacións pexorativas. Así cando se di, no mesmo número da revista: "O eixemplo do Centro Gallego de Bós Aires n-iso de orgaizar festas *enxebres* vaise convertindo en andacio". Daquela, parece ser que o cantante

invitado foi Anjelillo, que cantou “algús números de cante jondo”, polo que a cualificación de *enxebres* para aquelas festas denota claramente a devaluación do concepto e o desgaste do termo.

Por non abusar do espazo que xenerosamente me concede a *Revista Galega do Ensino* non vou prolongar máis estas notas. Tan só dicir que actualmente, e dende hai xa algúns anos, practicamente ninguén bota man do termo *enxebre* para se referir a un comportamento, actitude ou pensamento que se supoñen netamente galegos, aínda que podemos atopar algunha excepción, como pode se-lo título do discurso de ingreso na Real Academia Galega de Xesús Ferro Ruibal⁷⁴ onde o uso do adxectivo está plenamente xustificado, se temos en conta que se utiliza no senso de ‘patrimonial’, ‘autóctona’, ‘tradicional’. Pero a

palabra quedou inmovilizada para os discursos da modernidade e a súa rehabilitación neste terreo é dificilmente imaxinable⁷⁵. A súa emisión hoxe en día, sobre todo tendo en conta a progresiva ósmose cultural *cidade-aldea* de que falabamos ó principio deste traballo e que está a producir efectos tan curiosos como surrealistas na vida dos galegos, ten connotacións case sempre ruralizantes, cando non anacrónicas, pexorativas e mesmo lúdico-gastronómicas (*A Enxebre Orde da Vieira*, *A Enxebre Xuntanza do Percebe*, etc.). Tal foi o efecto da súa hiperrutilización. E velaí toda unha familia léxica practicamente morta⁷⁶ e inservible (de momento) para a elaboración de discursos anovadores, como non sexa en convivencia con outros termos e conceptos emerxentes, tal que o *bravú*, do que falaremos noutra ocasión, se hai vagar e oportunidade.

(*Revista Galega do Ensino*, 21, novembro, 1998)

74 Vid. Real Academia Galega, *Cada quen fala coma quen é. Reflexións verbo da fraseoloxía enxebre*, Discurso lido na recepción pública do 4 de maio de 1996 por Don Xesús Ferro Ruibal e resposta de Don Carlos Casares Mourino, A Coruña: 1996.

75 Como xa se dixo nas primeiras liñas deste traballo e queda apuntado no seu título, agora cómpre ir pensando en seguirille a pista ó adxectivo emerxente *bravú* que alguén foi procurar na lingua común, onde permanecía adscrita a realidades odoríficas montesías non precisamente agradables, para elevalo á categoría sociolóxico-antropolóxico-cultural e quizais para con el explica-la peculiar e crítica modernidade que estamos a vivir os galegos nesta fin de milenio. De feito, xa se fala de “cultura bravú”, en xeral, pero o adxectivo empeza a se aplicar a fenómenos e entidades máis individualizadas: “futbol bravú”, “tractor bravú”, “enciclopedia bravú”, etc. Como xa dixemos, o fenómeno xurdiu no campo da música (vid. Pedro Tasende, *Costa da Morte, o paraíso bravú*, Pontevedra, Ed. do Cumio, 1996; *Unión Bravú*, Pontevedra, Ed. do Cumio, 1996), intimamente encadrelado coa literatura. Edicións Xerais de Galicia recolle na colección “Ferros” algo deste tipo de escritura, unha escritura á que non son alleos como antecedentes certos títulos, fragmentos ou secuencias de autores como Manuel Rivas, Suso de Toro, Cid Cabido, etc., algún dos cales milita agora de cheo no movemento bravú. Ademais, esa mesma editorial tutela unha publicación (tres números ata esta data) dirixida por Xosé Manuel Pereiro e titulada *Bravú. Revista que sae cando a situación o require*, que significativamente levou o Premio da Crítica a “Iniciativas culturais” no ano 1998 (para máis información, vid. www.xerais.es).

76 Unha busca informática feita sobre un corpus practicamente aleatorio, a estes efectos, de 225 textos (na súa meirande parte de novelas pero tamén de ensaio, teatro, prensa, etc.), de entre os anos 1975-1996, rexistra soamente en 31 deses textos a palabra “enxebre” ou derivados, cun total de 102 ocorrencias, número escasísimo, se temos en conta que moitas desas ocorrencias se deben a un mesmo texto, ou ben a citas literais de textos anteriores á Guerra Civil, como os que xa tivemos ocasión de ler ó longo deste traballo, ou á repetición en noticias de prensa sobre a *Enxebre Orde da Vieira* (20 veces), a *Enxebre Xuntanza do Percebe* (10 veces) ou o *Enxebre Mes Cultural* de Barcelona (2 veces).